

ՍՈՒՇԵՂ ԱՄՍՏՐՅԱՆ

ԱՐԱՐԻՉ ԱՄՏԾՈ ԿԵՐՊԱՐՆ ԱՀԼ-Ե-ՀԱՂՆԵՐԻ
ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐՈՒՄ

Աիլ-ե հաղղը հանդիսանում է այսպես կոչված «ծայրահեղ շիական» աղանդներից մեկը, որ ի տարբերություն «չափավոր» (կամ, այլ կերպ ասած՝ ուղղափառ, կամ իմամական) շիաների, Մուհամմադ մարգարեի եղբորորդի Ալիի պաշտամունքը հասցնում է ծայրահեղության, համարելով նրան Աստված, կամ Աստծո մարմնավորում¹։ Այս է պատճառը, որ օտարների կողմից (հատկապես՝ նրանց շրջապատող ուղղափառ շիաների) աղանդի ներկայացուցիչները հաճախ կոչվել են Ալի Իլահի՝ Ալիին աստվածացնողներ։ Համարվելով շիական աղանդ և պարունակելով զգալի քանակությամբ շիական տարրեր, աիլ-ե հաղղականության տարբերությունները, սակայն, ուղղափառ շիականությունից այնքան զգալի են, որ թույլ են տալիս այն համարել առանձին կրոն։

Աիլ-ե հաղղերը հիմնականում ապրում են արևմտյան Իրանում և Իրաքի հյուսիսային շրջաններում։ Իրանում նրանց հիմնական բնակատեղիներն են Քերմանշահը, Քուրդիստանը, Աղբեջանը և Լորեստանը։ Աիլե հաղղերը² հիմնականում խոսում են գուրանիով, որը հյուսիս-արևմտյան իրանական բարբառների խումբ է։

Աիլ-ե հաղղերը բաժանված են երկու խմբի կամ կաստայի՝ *սայյիդ*-ներ և *հասարակներ*։ *Սայյիդ*-ները ներկայացնում են կրոնական վերնախավը և բաժանված են տասներկու *խանդան*-ների «ընտանիքների», որոնցից յուրաքանչյուրը գլխավորում է *փիիր*-ը։ Հասարակների խավի ներկայացուցիչները նույնպես կարող են հասնել որոշակի հասարակական դիրքի, ծառայելով որպես *քալամ խան*-ներ՝ կրոնական տաղերի՝ *քալամ*-ների ընթերցողներ, ևն³։

Կրոնական ծեսերից կարևորագույնը աիլ-ե հաղղերի կյանքում հանդիսանում է «ժողովը»՝ *ջամ*, որին մասնակցում են տղամարդիկ, և որի նպատակն է Աստծո հետ միատիկ կապի հաստատումը ճիզածեսի (էքստազի) միջոցով, որին հասնում են *քալամների* ռիթմիկ կրկնության շնորհիվ։ Ըստ որոշ արևմտյան ճանապարհորդների թողած նկարագրությունների, ծեսի մասնակիցների ոգևորությունը հասնում է հաճախ այն աստիճանի, որ նրանք քայլում էին վառվող ածուխների վրայով ու դնում դրանք իրենց բերանը, առանց դույզն ինչ վնասվելու⁴։ Աիլ-ե հաղղերի կրոնական ծեսերից կարևոր նշանակություն ունի նաև եռօրյա ծոմը, որը պահում են ձմեռ-

վա երկրորդ կեսին⁵:

Դարեր շարունակ գոյատևելով զանազան կրոնների խաչուղում, Աիլ-ե հաղղերի հավատալիքները հանդիսանում են իսլամական և ոչ իսլամական տարրերի խառնուրդ: Բացի շիական հավատալիքներից, սույն կրոնի պատկերացումների համակարգում կարելի է բազում գուգահեռներ գտնել ժամանակին տարածաշրջանում գոյություն ունեցած իրանական ծագում ունեցող կրոններին՝ զրադաշտականությանն ու մանիքեականությանը, ինչպես նաև գնոստիկական աղանդների հավատալիքներին⁶: Թեև աիլ-ե հաղղերը միաստվածական են ու ընդունում են միակ Աստծո, միակ Արարչի գաղափարը, նրանց պատկերացումները Աստծո և աշխարհի հետ նրա ունեցած կապի մասին զգալի կեպով տարբերվում են միաստվածական կրոնների ներկայացրած պատկերից, հանդիսանալով հետաքրքրական մի խառնուրդ՝ իսլամական և նախաիսլամական հավատալիքների:

Ստորև վառքն է արվում աիլ-ե հաղղական սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների հիման վրա վերծանել և վերլուծել այս կրոնի պատկերացումն Աստծո, և նրա ու աշխարհի միջև հարաբերության մասին:

Աիլ-ե հաղղերի կրոնական տեքստերը մեծ մասամբ փոխանցվել են բանավոր ճանապարհով և բաղկացած են հիմնականում կրոնական թեմաներով կարճ տաղերից կամ *քալամ*-ներից: Սակայն կան նաև մեծ քանակությամբ գրավոր հուշարձաններ, որոնց մեծ մասը դեռ հրատարակված չէ: Հրատարակված գործերից կարևորագույններն են, Թազգերե-յե Ալա-մ⁷ պարսկերենով գրված աիլ-ե հաղղերի առասպելական պատմությունը, որը պարունակում է նաև արարչագործության մասին նրանց առասպելը և Շահնամե-յե Հադիդաթ-ը (Ճշմարտության Շահնամե), թերևս ամենաընդարձակ ստեղծագործությունը՝ գրված այս կրոնի հետևորդների կողմից (պարունակում է 11 116 տունը), որ հանդիսանում է Աիլ-ե հաղղերի առասպելական պատմության ու հիմնական կրոնական ուսմունքների չափածո շարադրումը՝ գրված քսաներորդ դարի սկզբին պարսկերեն լեզվով՝ Հուջ Նեմաթոդահ Մոջրեմ Մոջրիի կողմից: Նրա որդի Նուր Ալի Շահ Ելահին հեղինակել է հարց ու պատասխանի ձևով գրված մեկ այլ աշխատություն, որն անդրադառնում է Աիլ-ե հաղղերի կրոնի հիմնական աստվածաբանական խնդիրներին⁸: Նրանց կրոնական ուսմունքին նվիրված մեկ այլ աշխատություն է գուրանիով գրված Դաֆթար-ե Խազանա-յե Փիրդիվսին, բաղկացած 221 բանաստեղծական տնից⁹:

Արարիչ Աստծո գաղափարը Աիլ-ե հաղղերի աստվածաբանության մեջ

Փորձենք վերլուծել աիլ-ե հաղղականության մեջ Աստծո գաղափարը: Սրա հիմնական առանձնահատկություններից մեկը, որն էլ հենց այս կրոնն այդ աստիճան հեռացնում է իսլամից, այն է, որ Աստված այստեղ ծայրաստիճան պասիվ դեր է խաղում իր կողմից արարված աշխարհում, անջատված լինելով դրանից, ճիշտ ինչպես հիմնդրականների Բրահմանը, զրադաշտականների Ջուրվանը կամ մանիքեականների Լույսի Հայրը¹⁰: Աստծո արարածները կարող են նրան ընկալել լոկ իր մարմնավորումների (ինկարնացիաների) միջոցով, որոնք էլ հանդիսանում են պաշտամունքի

հիմնական առարկան, մինչդեռ Արարիչ Աստվածը մնում է հեռու, խորհրդավոր մի էակ, որի մասին հաճախ չի էլ հիշվում: Միայն «Ժամանակի սկզբում» էր, մինչև աշխարհի արարումը, որ Աստված գոյություն ուներ որպես բացարձակ էություն, առանց սահմանների, աննկարագրելի ու անըմբռնելի, Աստված, որը, ըստ, Նուր Ալի Շահ Ելսիհի, «չունի իրեն հավասար ու իրեն մման... չունի ոչ ընկերակից, ոչ հավասար: Նա անտեսանելի է, չունի մարմին, բաղկացած չէ նյութից... [ու] ոչ ոք նրա գաղտնիքը չգիտի»¹¹: Ահա թե ինչպես է ներկայացնում արարչագործության պատկերը Թագերե-յե Ալան.

روز اول که جلّ جلاله میخواست که عالم را ایجاد نماید جمیع حوامد
خود مشفق خود گردانید از همه خود
و چون نظر کمال خود را بر حمان خود انداخت، حمد و حامد و
محمودیت خود را همه و خود دید پس خود
بود و خود دید و خود گفت و خود تبارک. لا جرم شاهد و مشهود اینجا
بشهادت امد که الله محمود است لکل فقال
که طالب خود است و مملوب خود، محب خود است و محبوب خود که
عبر خودش در نظر نماید، و الله
حق اس¹². "بَحْلُ شَيْءٍ مَحِيطٌ" است، پس تمام اشیاء نور

«Առաջին օրը (այսինքն՝ մինչև աշխարհի արարումը), երբ Ամենաբարձրյալը ցանկացավ աշխարհն արարել, իրեն փառաբանողներին լցրեց իրեն փառաբանելու ցանկությամբ, և երբ իր կատարյալ հայացքը դեպի իր իսկ գեղեցկությունն ուղղեց, հասկացավ, որ փառքը, փառաբանողն ու փառաբանումը հենց ինքն է: Եւ ուրեմն ինքն էր ու ինքն էր տեսնում, ինքն էր խոսում ու ինքն էլ լսում: Եւ անշուշտ ճիշտ կլինեք, եթե լինեք մեկ այլ ոք, ով կվկայեր, որ Աստված, ամենի Արարիչը, փառավոր է: Ինքն էր փնտրողն ու փնտրյալը, սիրահարն ու սիրեցյալը, քանզի իրենից բացի ոչինչ չկար»:

Ինչպես երևում է բերված հատվածից, միայն Ժամանակի սկզբում է, երբ Աստծուց «բացի ոչինչ չկար», որ Նա հանդես է գալիս որպես բացարձակ էություն (այսպես կոչված՝ Աբսոլյուտ): Արարումը սկսվելուն պես, Աստված նյութեղենանում է, մարմնավորվելով իրերի, իսկ մարդուն արարելուց հետո՝ անձանց մեջ: Աստված, այսպիսով, դադարում է լինել միաստվածական կրոնների անվերջանալի ու անսահման խորհուրդը, նյութեղեն կերպարանք առնում, և այսպիսով սահմանափակում իրեն դրա մեջ: Առաջին անգամ Աստված նյութեղեն տեսք է առնում մարգարտի ձևով: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Շահնամե-յե Հադիդաթ-ի հեղինակը.

بجز حق نبی خلقی نہ وجود کہ فرما تصمد بود حی و بود
مکانش بذر بود و ذاتش نهان که در بود اندر صدف انزمان¹³

Որևէ էակ գոյութիւն չուներ Աստծուց բացի, որը միակն էր, հավիտեանականը, կենդանին ու սիրողը, նա մարգարտի մեջ էր, իր եութիւնը՝ թաքնված, մարգարիտն էլ այն ժամանակ խնցու մեջ էր:

Ըստ Թագբերեյի՝ Աստված արարեց մարգարիտը՝ իր եութիւնը ի հայտ բերելու համար: «Մի քանի հազար տարի ինքն իր հետ խոսելուց ու ինքն իր հետ շրջելուց հետո, Նա ցանկացավ իրեն ցույց տալ բոլոր արարածներին»¹⁴: Սրան հետևում են արարչագործության վեց փուլեր, որոնց ընթացքում Աստված ինքն իրեն ի հայտ է բերում մարգարտի մեջ՝ մի շարք մարդկանց կերպարանքով: Առաջին փուլի ընթացքում Նա հիմք է դնում սեկ-ե հաղորդի հիմնական ծեսերին՝ գոհաբերութեամբ, կրոնական հավաքին (*շամ*) և ընկույզ կտորելու ծեսին, որը կատարվում է երեխային անուն տալու ժամանակ,¹⁵ ինչպես նաև ստեղծում է «անասելի գաղտնիքի տախտակը» (*qabāle-ye serr-e magi*): Այսպիսով, Աստված ի հայտ է գալիս մարգարիտում հինգ մարդկանց կերպարի տեսքով և ստեղծում գոհաբերվելիք այծն ու ջուրը: Հինգ անձանցից մեկը բռնում է կենդանուն, մնացածը կարում են նրա կոկորդը, պատրաստում ու մատուցում հավաքին: Հավաքն էլ իր հերթին բաղկացած էր հազար մարդուց, որոնք ի հայտ էին եկել այդ ժամանակ: Ընկույզը հայտնվում է անձանցից մեկի ճակատի արծակած ճառագայթից: Վերջապես, Արարիչը ի հայտ է բերում Անասելի Գաղտնիքի տախտակը՝ հազար ու մի կնիքով ծածկված: Սակայն սրանից հետո էլ ամենն անհետանում է և Աստված դարձյալ մնում է մենակ¹⁶: Սրան հետևում են արարման ևս չորս շրջան՝ մնան առաջինին: Դրանք իրար են փոխարինում յոթանասուն հազար տարին մեկ, և յուրաքանչյուրի ընթացքում Աստված արարում է մարգարիտ և տեսնում իրեն դրանում տարբեր մարդկանց տեսքով: Այնուհետև ամենն անհետանում է, ու Աստված դարձյալ մնում է մենակ¹⁷:

Այս ամբողջ պատմության մեջ ակնառու է թվերի սիմվոլիզմը: Նշենք միայն, որ հատկապես կարևոր է այստեղ յոթ թիվը (յոթանասուն հազար տարի, յոթ անձ, երրորդ շրջանում Արարիչը բացահայտում է իրեն տասնյոթ, երեսուն յոթ, քառասուն յոթ և յոթանասուններկու անձի տեսքով): Արարման երկրորդ շրջանում կան ակնհայտ շիական տարրեր: Օրինակ՝ այստեղ Աստված հայտնվում է տասներկու, իսկ այնուհետև՝ տասնչորս անձի տեսքով, ինչը հատկապես շիական տասներկու իմամների և տասնչորս Անադարտների (այն է՝ տասներկու իմամներն ու Մուհամմադ մարգարեն ու իր դուստր Ֆատիման միասին վերցրած) գաղափարի արծագանքն է:

Վեցերորդ շրջանում է, որ Աստված արարում է աշխարհը այնպիսին, ինչպիսին որ այն կա այսօր, և մարդուն: Մարգարտի մեջ դարձյալ ի հայտ գալուց հետո նա ստեղծում է չորս հրեշտակներին՝ Ջաբրաիլին, Մի-

քայիլին, Խարաֆիլին և Ազրայիլին, պատմում է Թագքերեն: Այնուհետև Նա արարում է ջուրը, իսկ եռացող ջրի փրփուրից՝ ամպերն ու երկիրը¹⁸: Շահնամե-յե Հադիդաթը արարչագործությունը ներկայացնում է փոքր-ինչ այլ կերպ, սակայն արարման տրամաբանությունն ու Արարչի հարաբերությունը իր արարածների նկատմամբ մնային են: Այս փուլում Աստված մարմնանում է Խավանդեզար անունով անձի մեջ¹⁹: Այսպիսով, մինչև աշխարհի արարումը դեռ լիովին արստրակտ ու խորհրդավոր Աստվածն այս փուլում կոմկրետանում է և ձև առնում անձի տեսքով:

نخستین نظر کرد خاوندگار بسوی همان در گهر بیار
یکی برق سوزان از آن در: چنانچه: جوشید, از هم گشتند
بشد گهر و جوهر از وی جدا هویدا بشد نور ذات خدا²⁰

«Առաջինը Խավանդեզարը նայեց այդ մարգարտին. այդ մարգարտից մի թեժ կայծ դուրս թռավ, փայլեց, եռաց ու կիսվեց. դրանից անջատվեցին գոհարներ, ու Աստծո խորությունը երևան եկավ»:

Մյուս հետևում է երկրի ու երկնքի արարման պատմությունը: Շահնամե-յե Հադիդաթ-ում Արարչի բաժանումն աշխարհից էլ ավելի ակնառու կերպով է ներկայացվում քան Թագքերեն-յե Ալայում, ուր Աստված արարում է հենց ինքը, առանց մարմնավորվելու անձանց մեջ:

از آن [آب] چهار دانءه نور بشکل جواهر ناسفته آفرید...²¹
«Այն լույսից Նա արարեց լույսի չորս շող՝ չծակված մարգարտի տեսքով»,

و بعد از آن خف را آرام داد... و از هوای آن آب باد را آفرید...²²
«Այնուհետև նա հանդարտեցրեց փրփուրը, իսկ այդ ջրի գոլորշիներից ստեղծեց քամին...»

Շահնամեում, սակայն, Աստված ստեղծում է աշխարհը Խավանդեզարի՝ իր մարմնավորման, օգնությամբ: Այն ստեղծվում է, երբ վերջինս իր հայացքն ուղղում է մարգարտին:

Աստծո հեռացումն ու անջատումն աշխարհից էլ ավելի են մեծանում, երբ Նա որոշում է ստեղծել Ադամին, քանզի Նա դա անում է ոչ թե ինքնուրույն, այլ իր հրեշտակների միջոցով: Ըստ Թագքերեյի ու Շահնամեի, Աստված իր հրեշտակներին հերթով ուղարկում է երկրից հող բերելու, որպեսզի ստեղծի առաջին մարդուն, սակայն այն լալիս է ու մերժում,²³ պատճառաբանելով, որ վախենում է, թե Ադամի ժառանգները չար ու մեղսագործ կդառնան²⁴: Վերջապես, հրեշտակներից մեկին՝ Ազրայիլին հաջողվում է բերել հողը, և Աստված հրամայում է Ջաբրայիլին ստեղծել դրանից Ադամին՝ իր նմանությամբ:

خاك را بحضرت جبرئیل داد و امر نمود برو گلابد آدم را بهمین شیوه

ما طیار کن که در صورت ما باشد

که... جبین اسم خداست و لبها اسم - حمد و چشم اسم علی و ابروی

رامت اسم امام حسن است و ابروي چپ
 اسم امام حسين است. و روي اسم فاطمه است. و از آن سبب نور خلق
 در معرفت است. 25

«Նա տվեց հողը Ջաբրայիլին ու հրամայեց՝ գնա և ստեղծիր Ադամի մարմինը մեր նմանությամբ. այնպես. որ նա մեր տեսքն ունենա... նրա ճակատը Աստծո անունն է. նրա շուրթերը՝ Սուհամմադի անունը. աչքերը՝ Ալիի. աջ հոնքը՝ Իմամ Հասանի անունն է, ձախը՝ Իմամ Հուսեյնի. իսկ նրա դեմքը Ֆատիմայի անունն է. այդ պատճառով է. որ նրա մեջ է Աստծո լույսը:»

Այսպիսով, ահլ-ե հաղղերի Արարիչ Աստվածը, որն ամենասկզբում, մինչև արարումը, գոյություն ուներ որպես անձև ու աննյութ էություն, ժամանակի հետ դառնում է ավելի ու ավելի կոկրետ. սահմանափակ, կորցնելով իր բացարձակությունը: Աշխարհի արարումից հետո Նա էլ սովելի է նութեղենանում ու կոնկրետանում. ի հայտ գալով այլևս բացառապես իր մարմնավորումների տեսքով. որոնք թվով յոթն են և որոնք աշխարհում հանդես են գալիս որպես մարդկային գծեր ունեցող անձինք. մինչդեռ Աստված, որպես այդպիսին այլևս աշխարհի անցյուղարձին չի մասնակցում. թողնելով դրա կառավարումը այդ յոթ անձանց²⁶:

MUSHEGH ASATRYAN

THE IDEA OF THE CREATOR GOD IN THE AHL-E HAQQ COSMOLOGY

The article deals with the notion of the Creator God in the Ahl-e Haqq cosmology, basing on several important written treatises written by followers of this religion. One of the main characteristics of this idea is that the Creator God, as an absolute transcendental reality exists only in the beginning of time. With time He materializes Himself, becoming more and more concrete. First, He appears in a Pearl. Then he becomes even more concrete, manifesting Himself in the image of Khāvandegār, who, although considered one of His incarnations, is still devoid of any personal features and is rather abstract. After the creation of the world, however, God becomes even more materialized, manifesting Himself in His incarnations, seven in number, and henceforth rules the world through them. These incarnations, though of divine origin, are nevertheless utterly human in their behavior and passions, and have nothing in common with the idea of the transcendental God of the monotheistic religions. Whereas the transcendental God per se, takes no more part in the affairs of this world, withdrawing from it and leaving it to be governed by His manifestations. Thus, here we witness the process of the gradual "concretization" of the Divinity, from the utterly abstract and transcendental, to the more materialized and personal manifestations.

1. Դայրափեղ շիաների մասին ավելի մանրամասն տես՝ Moosa, Extremist Shiites: The Ghulat Sects. H. Halm, "Gholāi". Encyclopaedia Iranica. M. Hodgson, M. Canard, "Ghulāi", Encyclopaedia of Islam 2.
2. Պարսկերեն ահլ-ե հազղ (ahl-e haqq) բառացիորեն նշանակում է «Շշմարտության մարդիկ». ինչն իր մեջ հավաքական հոգնակիի իմաստ ունի. և ռաստի արևմտյան լեզուներով գրականացնելով գրականության մեջ հիմնականում օգտագործվում է առանց հոգնակիակերտ մասնիկների: Հայերենում, սակայն, մնան օգտագործումը բարեհունչ չէր լինի, ուստի և այն կօգտագործենք հոգնակիակերտ ածանցով:
3. Ահլ-ե հաղղերի հասարակական կառուցվածքի լավագույն նկարագրությունը տրված է Ջիբա Միր-Հոսեյնիի "Inner Truth and Outer History: The Two Worlds of the Ahl-i Haqq of Kurdistan" հոդվածում (էջ 270-71):
4. 1925 թ. Թեհրանում տեղի ունեցած մնան ծեսի մասին Նիկողայոս Մառը բողել է մանրամասն նկարագրություն, տես՝ Mapp, "Речение секты Люди Истины". տես նաև՝ V. Minorsky, Notes sur la secte des Ahlé Haqq: 112-16 - Stead, "The Ali Ilahi Sect in Persia": 187.
5. Minorsky V., Notes sur la secte des Ahlé Haqq: 98-103.
6. Ահլ-ե հաղղի հավատալիքներում ոչ իսլամական տարրերը բավականաչափ ուսումնասիրված չեն: Թերևս լավագույն աշխատությունը, որ անդրադառնում է այս հարցին՝ Խվանուի գիրքն է. տես՝ Ivanow, The Truth Worshippers of Kurdistan: 33-41. տես նաև Mokri, L'Esoterisme kurde: 17; Mokri, "Le symbole de la perle dans le folklore persan":
7. Ivanow, W (ed.). Tadhkere-ye A'lā (The Truth Worshippers of Kurdistan). Leiden, 1953.
8. Այս գործի ֆրանսերեն թարգմանությունը հրատարակվել է Սոհամմադ Սոքրիի կողմից՝ L'Esoterisme kurde վերնագրով:
9. Այն թարգմանված է ֆրանսերեն. Le Chasseur de Dieu et le mythe du Roi-Aigle:
10. Արարիչ Աստծո՝ աշխարհից անջատված ու հեռու լինելու գաղափարը անչափ հին է: Այն կարելի է գտնել ոչ միայն նշված իրանական և հնդկական կրոններում, այլև բազմաթիվ բազմասավառական համակարգերում՝ հատկապես՝ համայնական հասարակարգով ապրող ժողովուրդների մոտ: Մեյանգիական մանա եղողով արևմտյան կրոնագիտության մեջ ընդունված է անվանել համայնական հասարակարգով ապրող ժողովուրդների հավատալիքներում այն խորհրդավոր ուժը, որը որպես այդպիսին այս աշխարհում իրեն չի ցուցաբերում. սակայն հայտնվում է անշունչ իրերի կամ նույնիսկ մարդկանց ձևով, հանդիսանալով աշխարհից անջատված ու հեռու. և որը մնաց է ահլ-ե հաղղերի Աստծո գաղափարին. այս խնդրի չորոք տես՝ Eliade, "Power and Holiness in the History of Religions", 125.
11. "... sans egal et sans pareil... n'a ni associé ni égal. Il n'est pas visible, n'a pas du corps et n'est pas composé de matière... il suffit de dire que personne ne connaît son secret". L'Esoterisme kurde. 127:
12. Tadhkere-ye A'lā: 2.
13. Shāhnāme-ye Haqqīqat. 34. Իրանական բանախոսության մեջ մարգարտի կերպարի չորոք տես՝ Mokri, "Le symbole de la perle dans le folklore persan".
14. Tadhkere-ye A'lā, 5.
15. Այս ծեսերի մասին մանրամասն տես՝ Minorsky, V. Notes sur la secte des Ahlé Haqq, 108-112, Chahārdahī, Asrār-e feraq-e Khāksār-Ahl-e haqq, 176.
16. Tadhkere-ye A'lā, 6-7.
17. Tadhkere-ye A'lā, 6-8.
18. Tadhkere-ye A'lā, 9-10.
19. Սույն ամումը հավանաբար պարսկերեն խոսվածադեպար «արարիչ» բառի տված ձևն է:
20. Shāhnāme-ye Haqqīqat, 56.
21. Tadhkere-ye A'lā, 8.

22. Tadhkere-ye A'lā. 8.
23. Tadhkere-ye A'lā. 15-16.
24. Shāhnāme-ye Haqīqat. 52-54.
25. Tadhkere-ye A'lā. 16.
26. Մյուս խմբի շուրջ ավելի մանրամասն տես՝ Mokri, "L'idee de l'incarnation chez les Ahl-e Haqq". Հարցի մասնագիտական քննությունը տես նաև. Chahardahi. Nur al-Din, Modarresi. Asrar-e feraq-e Khaksar-Ahl-e Haqq. Tehran. 1369 AH. Eliade, M. "Power and Holiness in the History of Religions". In Myths, Dreams, and Mysteries. Trans. Philip Mairet. New York, 1960: 123-154. Halm, H. "Gholāt". Encyclopaedia Iranica. Hodgson, M. M. Canard, "Ghulāt", Encyclopaedia of Islam 2. Ivanow, W (ed.). Tadhkere-ye A'lā. In The Truth Worshippers of Kurdistan. Leiden, 1953. Marr, N. Y. "Радение секты Люди Истины". In Stat'i i soobsheniya 2 (1939): 248-254. Minorsky, V. Notes sur la secte des Ahle Haqq. Paris. 1920-21. Mir-Hosseini, Ziba. "Inner Truth and Outer History: The Two Worlds of the Ahl-i Haqq of Kurdistan". International Journal of Middle East Studies 26 (1994): 267-285. Mokri, Hāj Ne'matollāh Mojrem. Shāhnāme-ye haqīqat. Ed. M. Mokri. Tehran, 1966/1345. Mokri, M. (ed.). Le Chasseur de Dieu et le mythe du Roi-Aigle (Dawra-y Damyān). Wiesbaden, 1967. Mokri, M. "L'idee de l'incarnation chez les Ahl-e Haqq". Akten des Vierundzwanzigsten Internationalen Orientalisten-Kongresses Munchen. München. Wiesbaden, 1959: 496-98. Mokri, M. "Le symbole de la perle dans le folklore persan". Journal Asiatique 1960/4: 263-82. Moosa, M. Extremist Shiites: The Ghulat Sects. Syracuse, 1988. Stead, F. M. "The Ali Ilahi Sect in Persia". The Muslim World 1932: 184-189. Mokri, M. L'Esoterisme kurde. Paris, 1966.